

نقش ابن علان مکی در تدوین تاریخ مکه و مدینه

علی احمدی*

چکیده

ابن علان مکی (۱۰۵۷-۹۸۰ق.) از عالمان بزرگ شافعی و صوفی مکه، نگارنده بیش از ۱۸۰ اثر در حوزه‌های مختلف اسلامی که بیش از ۳۰ اثر آن، درباره مکه و مدینه است. بنابراین، او نقش مهمی در تدوین آثار تاریخی درباره این دو مکان مقدس داشته و در آثارش، به تفصیل درباره مکان‌ها و وقایع مهم مدینه و مکه، سخن رانده است.

یکی از حوادثی که منجر به تخریب کعبه و مسجدالحرام شد، جاری شدن سیل در سال ۱۰۳۹ق. است که وی در چندین اثر، به جزئیات بازسازی آن مکان مقدس اقدام کرده است. با توجه به حضور وی در مکه و مشاهده مستقیم بازسازی و شرح تمام وقایع آن، گزارش بسیار مهمی از آن رخ داده است.

واژگان کلیدی: ابن علان مکی، مکه، مدینه، مکان‌های مقدس، بازسازی و نوسازی

* . دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، مسئول کتابخانه و اسناد پژوهشکده حج و زیارت.

زیست نامه

محمدعلی ابن علان مکی شافعی (۱۰۵۷-۹۸۰)، مفتی بزرگ شافعیان مکه بوده است. برخی دیگر از خاندان او نیز اهل علم و ادب بودند که نشانگر بیت علمی این خاندان است.

جدش ابوالمکارم محمد علان مکی، آثاری، از جمله اثر فاخر «مثیر شوق الأنام إلی حج بیت الله الحرام» نگاشته است (ابن علان، ۱۴۲۸ق، ص ۲۵۳)

جد دیگرش، عبدالملک بن علی (۸۹۶ق.) هم چندین اثر از جمله «الحبل المتین فی الأذکار والأدعية المأثورة عن سید المرسلین» نگاشت. اصالت وی به ساوه برمی گردد که پس از مدتی به تبریز و از آنجا به قزوین و در نهایت به شیراز کوچ کرد و در آنجا ساکن شد (ابن علان، بی تا، ج ۴، ص ۳۸۵)

جد دیگرش، علی بن علی بن مبارک شاه صدیقی ساوجی شافعی (۸۴۱ق.) نیز در آن ناحیه، جامع علوم و فنون بود (سحاوی، بی تا، ج ۵، ص ۲۶۲) و جد اعلای او، علی بن مبارک شاه ساوجی شیرازی، به امام الدین ملقب بود که نشانگر نفوذ معنوی وی است (حموی، بی تا، ج ۴، ص ۱۸۴) بنابراین اصل این خاندان بانفوذ علمی و فرهنگی، به ایران برمی گردد.

غیاث الدین، فرزند ابن علان نیز اهل علم و ادب بود و بر کتابی از آثار پدرش با نام «روضه الصفا فی آداب زیارة المصطفی»، حاشیه نگاشت. (غازی مکی، ۱۴۳۵ق، ص ۲۰۴).

تولد و رشد علمی ابن علان در مکه بود. او با جدیت قرآن را حفظ کرد و علوم رایج را به خوبی فراگرفت و در سنین جوانی، به عنوان یکی از مدرسان مکه، در کنار کعبه تدریس می کرد.

از آثار او برمی آید که شافعی دارای عقاید صوفیانه بوده است. به عنوان نمونه اثری دارد با نام «إنحاف أهل الإسلام والإیمان بیاناً أن المصطفی لا یخلو عنه زمان ولا مکان» (باعلوی، محمد، ۱۴۲۴ق، ص ۲۷۳) که اثبات حیات نبی مکرم اسلام است؛

در حالی که با عقاید سلفیه که با تأسی به برخی آیات قرآن، پیامبر ﷺ را مرده و منقطع از این دنیا می‌دانند، مخالف است.

ابن علان مکی، کتابخانه بزرگی داشته که به قول مورخ بزرگ ابن وزیر (۱۱۴۷ق.): شیخ محمدعلی ابن علان کتابهای زیادی را جمع کرد چون کتاب را خیلی دوست داشت اما پس از وفاتش، کتابخانه‌اش از بین رفت و اکثر آثار کتابخانه‌اش، به یمن رفت (ابن وزیر، ۱۴۰۵ق، ص ۱۲۹) برخی کتابهای مهم اهل سنت را نسخه‌برداری کرد که تاکنون هم به خط خودش باقی است (حسنی، عبدالحی، ۱۴۲۰ق، ج ۸، ص ۱۲۴۹) او سرانجام پس از عمری نگارش کتاب در حوزه‌های گوناگون اسلامی، در ذی حجه سال ۱۰۵۷ق. وفات یافت و در مقبره خانوادگی آل علان در کنار حرم حضرت خدیجه رضی الله عنها در قبرستان معلاة، به خاک سپرده شد.

محقق معاصر، ابی‌هاشم ابراهیم بن منصور الامیر، در کتاب «من اعلام البلد الحرام العلامة ابن علان المکی؛ جهوده و آثاره و جهوده فی خدمة البلد الحرام» به تفصیل به شرح زندگانی او پرداخته و در پایان کتابش، اثر مهم وی درباره بازسازی کعبه در سال ۱۰۴۰ق. با نام «الانباء العمیر ببناء البيت الحرام الفخیم» را برای اولین بار منتشر کرده است. مقاله پیش‌رو، ترجمه و اقتباس این اثر وزین است.

مکتوبات ابن علان درباره حرمین شریفین

۱۸۵ اثر برای ابن علان مکی شناسایی شده که توانایی او در تحقیق و تدوین و نگارش است. آثار او در حوزه‌های مختلف اسلامی همچون حدیث، تفسیر و تاریخ است که در این مقاله، به آثار او با محوریت مکه و مدینه، پرداخته خواهد شد. ۳۳ اثر از مجموع ۱۸۵ اثر تدوینی وی، به نگارش درباره مکه و مدینه اختصاص دارد که عبارت است از:

۱. إتحاف الضیف بفضائل مسجد الخیف، (مفقود).

از این کتاب، اثری باقی نمانده است. ابن علان در فرازی از کتاب فتح الکریم الفتح، درباره اش می نویسد:

«مسجد خیف، به تحقیق یک تک نگاری درباره فضایل و بازسازی های آن نگاشته ام. اصل و بنای مسجد که فضیلت دارد، قبه وسط آن است و آنچه بعدها به آن محلق شده، نزد ما ثابت نیست که حکم مسجد را داشته باشد؛ زیرا تملک سرزمین منا جایز نیست.» (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۱۳)

۲. أسنی المواهب و أهنی الفتوح بعمارة المقام الإبراهیمی و باب بیت الله و سقفه والسطوح، خطی.

دو نسخه از این اثر موجود است: ۱. در کتابخانه رییس الکتاب، شماره ۲-۴۶۴ در ۷۱ برگ؛ ۲. کتابخانه التیموریه قاهره با شماره ۵۹۲ در ۵۲ برگ. این کتاب به زودی توسط ابراهیم بن منصور هاشمی الامیر، تصحیح و به چاپ خواهد رسید (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۱۴).

۳. إعلام الأصاغر و الأكابر عمًا بالحرم المکی من المساجد و المآثر

در این اثر، کعبه و مسجد الحرام، منزل ام المؤمنین خدیجه رضی الله عنها، صفا و مروه، مولد النبی صلی الله علیه و آله و دیگر مکان های تاریخی و مذهبی مکه توصیف شده است (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۱۶).

۴. إعلام سائر الأنام بقصة السیل الذی سقط منه بیت الله الحرام و ما یتبع ذلك من عمارة وإشارة وحکم وأحكام، خطی.

وی این اثر را پس از سیل مکه در سال ۱۰۳۹ق. که منجر به فرو ریختن دیوارهای مسجد الحرام و کعبه گردید، نوشت. ابن علان از این کتاب به اصل کبیر و تاریخ کبیر نیز یاد می کند که نشانگر اهمیت آن است (ابن علان، ۱۴۲۸ق، ص ۱۴۹) نسخه کامل آن در مرکز جمعة الماجد بدبی با شماره ۶۹۴۶۴۹ نگهداری می شود.

نیز تنها ۴ برگ از آن در کتابخانه دولتی برلین با شماره ۵۶۲B موجود است (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۱۶).

۵. أنباء المؤید الجلیل مراد، ببناء بیت الوهاب الجواد، چاپی

با تحقیق خالد خالدی، توسط الجمعية التاريخية السعودية در ۱۴۲۸ق. به چاپ رسیده و خلاصه کتاب کبیر «إعلام سائر الانام...» است. مولف آن را در ۲۴ ذی قعدة ۱۰۴۵ق. پنج سال بعد از بازسازی کعبه، نگاشته است (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۲۱).

۶. الإنباء العمیم ببناء البیت الحرام الفخیم، چاپی

این اثر، مختصر کتاب «انباء المؤید الجلیل مراد...» است که ابی هاشم الامیر آن را تصحیح و همراه کتاب «ابن علان مکی حیات و آثاره»، به چاپ رسانده است.

۷. الأقوال المعرفة فی الأعمال المطلوبة بعرفة، خطی

درباره فضایل و اعمال عرفه است که با نام «الأقوال المعرفة لما یطلب من الأعمال یوم عرفة» و «الأقوال المعرفة بفضائل أعمال عرفة» نیز معروف است (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۱۹ و ۱۲۰)

۸. إیضاح تلخیص بدیع المعانی فی بیان منع هدم جدار الکعبة الیمانی، خطی.

۹. البیان عن توجیه فرضیة عمارة البیت الشریف لسلطان الإسلام و الأیمان، خطی.

ابن علان درباره چگونگی بازسازی کعبه پس از سیل ۱۰۳۹ق. اثری نوشت با نام «نشر ألوية التشریف بالإعلام والتعریف بمن له ولاية عمارة ما سقط من بیت الشریف» و در آن، دلایل شرعی خود، مبنی بر نقش حاکم اسلامی در بازسازی بیت الله الحرام را بیان کرد. پس از آن که علما دلایل او را نپذیرفتند، این کتاب را نگاشت (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۲۴) و آن را تلخیص و با نام «تلخیص بدیع المعانی فی بیان منع هدم جدار الکعبة الیمانی» در جمادی الاولی ۱۰۴۰ق. منتشر کرد (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۲۷).

۱۰. تنبیه ذوی النهی و الحجر علی فضائل و أعمال الحجر، خطی.

درباره فضایل و اعمال حجرالاسود که تالیف آن را روز دوشنبه، ۲۵ رجب ۱۰۴۱ق. به پایان رساند (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۲۹).

۱۱. جزء يتعلق بعرفات، خطی.

۱۲. جلاء الأبصار في بيان الحرم بحدوده، خطی.

۱۳. حسن النبا في فضل قبا، چاپی

خلاصه کتاب «جواهر الأنبا في فضل مسجد قبا»، نوشته ابراهیم بن عبدالله وصابی یمنی شافعی (م ۹۶۷ق.) است که درباره تاسیس مسجد قبا و فضیلت آن نگاشت. مولف این اثر را در مقابل مناره مسجد قبا، هنگامی که موذن مسجد، اذان ظهر می گفت، در ظهر روز پنجشنبه ۲۸ ربیع الثانی ۱۰۵۰ق. به پایان رساند. این اثر با تحقیق مرزوق علی ابراهیم، در ریاض توسط دارالشریف و همچنین با تحقیق محمد برکات در صنعاء توسط مرکز عبادی، به چاپ رسیده است (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۳۱).

۱۴. الخیزران في فضل و تاریخ دارالخیزران

این تک نگاری مهم، درباره دارالخیزران نوشته شده که ابتدا خانه ارقم بن ابی الارقم بود و از نخستین مراکز تبلیغ اسلام در مکه به شمار می رفت. بنابراین پس از مدتی به دار ابی الارقم معروف شد. مهدی عباسی این خانه را خرید و به همسرش خیزران هدیه داد و پس از آن به دارالخیزران معروف شد.

۱۵. درر القلائد فيما يتعلق بزمرم و سقایة العباس من الفوائد، خطی. نام دیگر این اثر «العقد المنظم فيما تعلق بزمرم» و نیز نام دیگر «فضل زمزم»

۱۶. رفع الأیدی إلى المنعم الوهاب في أن يمنع غرة الكعبة الغراء كشف الحجاب، خطی. تنها نسخه باقیمانده از این اثر، در کتابخانه ملک عبدالعزیز در مدینه منوره با شماره ۱۶۴۵ در ۴ برگ نگهداری می شود. مولف این اثر را در جمادی الاولی سال ۱۰۴۰ق. به پایان برده است.

۱۷. روضة الصفا في آداب زيارة المصطفى

پسر این علان بر این کتاب تتمه‌ای نوشته است (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۳۹).

۱۸. زهر الربا في فضل مسجد قبا، مفقود.

۱۹. طيب المورد في تاريخ محل المولد، مفقود

این علان درباره این اثر می‌نویسد: «پیامبر ﷺ در مکه متولد شد و محل تولد وی معروف است. هر سال در شب تولد ایشان، یکی از بزرگترین جشن‌ها در آن مکان برگزار می‌شود و بزرگان شهر به همراه مردم، آنجا را زیارت می‌کنند. من جزوه‌ای با نام «طیب المورد» درباره این مکان نوشته و در آن، اقوال مختلف درباره مولد پیامبر ﷺ را بررسی کرده و در پایان اثبات کرده‌ام که همین مکان معروف، محل ولادت ایشان است.» (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۴۶).

۲۰. العلم المفرد في فضل الحجر الأسود، خطی.

یک نسخه در کتابخانه ملک عبدالعزيز در مدینه با شماره ۱۶۴۵ نگهداری می‌شود. دیگری در دارالکتب المصریه در قاهره با شماره ۳۱۸۴ و دیگری در کتابخانه عاطف افندی در ترکیه با شماره ۲۸۱۳ و دیگری در کتابخانه قیصری راشد افندی با شماره ۳۶۴/۳. این علان در این اثر، حادثه‌های مهم پیرامون حجرالاسود را بازگو کرده است که بر اهمیت آن، می‌افزاید؛ از جمله حادثه سیل سال ۱۰۳۹ق. و بازسازی کعبه در سال ۱۰۴۰ق. او خدا را شکرگزار است که توانسته اثری مستقل درباره حجرالاسود و اتفاقات آن را در کتابی مستقل، گردآوری کند. به اعتراف او «کتابی درباره فضل و تاریخ حجرالاسود نگاشتم و بگمانم تاکنون، بی سابقه بوده است.» (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۴۸).

۲۱. فتح القدير في الأعمال التي يحتاج إليها من جعل له المل علي البيت ولایة

التعمير، خطی.

تنها نسخه این اثر در کتابخانه قیصری راشد افندی با شماره ۳۶۴/۵ نگهداری می‌شود که در سال ۱۰۴۰ق. (همان سال بازسازی کعبه) توسط محمد بن جعفر

سواحلی نقشبندی، استنساخ شده است (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۵۱) رساله‌ای است درباره آداب عمارت و نوسازی که در آن ۲۰ شرط برای کسانی برمی‌شمارد که بازسازی بیت الله الحرام و کعبه را برعهده گرفته‌اند (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۵۲).

۲۲. فتح الکریم الفتح فی حکم ما سد به البیت من حصر و أعواد و ألواح، مفقود

نام دیگر آن «فتح الفتح فی معرفة ما سد به البیت من حصر و أعواد و ألواح».

۲۳. فضائل مكة المكرمة، مفقود

۲۴. قره العین فی حدیث استمتعوا من هذا البیت فقد هدم مرتین، خطی

یک نسخه از این اثر در کتابخانه قیصری راشد افندی در ترکیه با شماره ۳۶۴/۴ نگهداری می‌شود. دکتر سامی خیاط آن را تصحیح و تحقیق کرده و به زودی در مجموعه بزرگ «لقاءات العشر الأواخر»، به چاپ خواهد رسید (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۵۸).

۲۵. قصیده فی ذکر المنازل من مكة إلى المدينة، خطی

در کتابخانه قیصری (راشد افندی) شماره ۱۰۷۸ در ۱۵ برگ.

۲۶. القول الحق و النقل الصریح بجواز أن یقرأ بجوف الكعبة الحدیث الصحیح، خطی

یک نسخه در کتابخانه ملک عبدالعزیز مدینه با شماره ۱۶۴۵ نگهداری می‌شود که شیخ عبدالعزیز ابورحله، به تصحیح و تحقیق این اثر، مشغول است. (ص ۱۵۹)

۲۷. کتاب فی باب الكعبة، مفقود

ابن علان درباره این کتاب: «برای باب کعبه تالیف مستقلی دارم که عمارت و بازسازی آن را بیان می‌کند.» نیز «هنگامی که نجاران کار ساخت باب جدید کعبه را تمام کرده و آن را نصب کردند، برای باب کعبه تالیف نفیسی نوشتم و کلام را در آن بسط داده توضیح دادم که چه کسی این درب را تغییر داده است.» (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۶۰).

۲۸. المبرد المبكي في رد الصارم المنكي، مفقود

سبکی کتابی درباره اثبات زیارت پیامبر ﷺ نگاشته که با واکنش شدید ابن عبدالهادی حنفی مواجهه شده است. ابن علان این اثر را در حمایت از سبکی و رد بر حنفی نوشته است (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۶۱).

۲۹. المنهج الأقوم في الكلام علي حديث ماء زمزم يا النهج الأقوم في الكلام علي

حديث ماء زمزم، مفقود

این اثر خلاصه حدیث «ماء زمزم لما شرب له» است که ابن حجر عسقلانی در جزوه‌ای توضیح داده است. ابن علان: «برای زمزم، جزوه ابن حجر عسقلانی را خلاصه کردم و خودم مطالبی را به آن اضافه کرده و نام آن را المنهج الاقوم ... گذاشتم.» (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۶۴).

۳۰. مورد الصفا في مولد المصطفى، خطي.

نسخه‌ای خطی از این اثر در کتابخانه بغدادتلی وهبی در ترکیه (شماره ۱۱۴۳)، دیگری در مرکز الوثائق التاريخية در منامه بحرین (شماره ۱۷۹) در ۸ برگ، دیگری در کتابخانه دولتی برلین (شماره ۵۴)، دیگری در کتابخانه قیصری راشد افندی (شماره ۳۶۴/۲) ضمن این مجموعه از شماره برگهای (۴۷ - ۷۲) که در سال ۱۰۴۰ نسخ شده است (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۶۶). او این کتاب را در شب اول شب چهارشنبه، ۲۱ ربیع الاول ۱۰۳۹ ق. در کوه ابی قبیس به پایان رسانده است. نام دیگر آن النفحات العنبرية فی مولد سید البریه

۳۱. نشر ألوية الشريف بالإعلام والتعريف بمن له ولاية عمارة ما سقط من

البيت الشريف.

این اثر با تحقیق محمد باذیب، توسط دار البشائر الاسلامیه در بیروت سال ۲۰۰۱ به چاپ رسیده است. بنابر گزارش شبلی (م. ۱۰۹۳ ق.) و محبی (م. ۱۱۱۱): هنگامی که کعبه فرو ریخت (اشاره به سیل ۱۰۳۹ ق.)، شریف مسعود حاکم مکه از عالمان دینی

شهر، درباره حکم بازسازی آن پرسید که جواب دادند: بر همه مسلمانان واجب کفایی است که بازسازی کنند و حاکم موظف است وسایل آن را مهیا کند. ابن علان ضمن موافقت با دیگر عالمانی که جواب داده بودند، مسئولیت اصلی بازسازی را بر دوش حاکم مکه گماشت و فتوا داد که جز حاکم، دیگری نمی تواند به این عمل دست یازد. سپس ابن علان این کتاب را درباره این حکم نگاشت (هاشمی، ابراهیم، ۱۴۳۷، ص ۱۶۹).

۳۲. النفحات الأریجیة فی متعلقات بیت أم المؤمنین خدیجة، خطی.

درباره بیت معروف خدیجه در مکه؛ یک نسخه در کتابخانه قیصری راشد افندی در ترکیه (شماره ۱۰۷۸) برگ ۱۲۳ - ۱۶۱ و دیگری در جامع کبیر صنعاء (۱۸م.ج).

۳۳. الوشی المرقم فی فضل دار الأرقم، خطی.

نسخه‌ای در کتابخانه عاطف افندی در ترکیه (شماره ۲۸۱۳) در ۱۴ برگ. علاوه بر این آثار، وی قصاید گوناگونی درباره حادثه خراب شدن خانه خدا در جریان سیل سال ۱۰۳۹ق. دارد. همچنین قصاید دیگری درباره اماکن مکه مکرمه از جمله آیاتی در آیات حج که در منی سروده است. نیز درباره حدود حرم، بنای کعبه در تاریخ، بنای حجرالاسود و....

گزارش ابن علان درباره بازسازی مکه در ۱۰۴۰ق.

همانگونه که گذشت، وی چندین کتاب درباره بازسازی و نوسازی مسجدالحرام نگاشت که مهم ترین آنها کتاب «الانباء العمیم ببناء البیت الحرام الفخیم» است. محقق از تنها نسخه موجود در کتابخانه ملک عبدالعزیز در مدینه استفاده کرده که در ۱۱۲۵ق. توسط عبدالرحمن بن محمد بن شعیب مالکی احسائی، نسخه برداری شده است. بنابر گزارش احمد اسدی مکی (۱۰۶۶ق.)، ابن علان هنگام بازسازی کعبه حاضر بود و همه آنچه واقع شد را نگاشت (اسدی مکی، ۱۹۷۶م، ص ۱۱۷)

بنابر گزارش وی، سیل در سال ۱۰۳۹ق. در مسجدالحرام و کعبه جاری شد و در این زمان، سلطان مراد خان (سلطنت ۱۰۳۲ - ۱۰۴۹ق.) فرزند احمد خان، حاکم عثمانی و به اصطلاح «خادم الحرمین الشریفین» بود. این سیل در عصر روز پنج‌شنبه، ۱۹ شعبان ۱۰۳۹ق. در مکه جاری شد و آب تا بالای جایگاه قفل درب کعبه رسید. سپس قسمت مهمی از دیوارهای مسجدالحرام و کعبه، فرو ریخت. پس از فروکش کردن آب، مجلسی در مسجدالحرام با حضور عالمان مکه تشکیل شد تا حکم چگونگی بازسازی و تامین اموال آن، بررسی شود. گذشت که ابن علان در دو اثر، حکم آن را بیان کرد.

سپس کاتبی، همه آنچه واقع شده را در نامه‌ای مفصل برای حاکم نوشت و نامه‌رسان آن را در روز دوشنبه، ۲۳ شعبان ۱۰۳۹ق. فرستاد. تا هنگامی که جواب نامه بیاید و کار بازسازی آغاز شود، خیاطان مخصوص کعبه، در روز پنج‌شنبه ۲۶ رمضان، بافت پارچه‌ای سبز را آغاز کردند. خانه خدا در صبح روز پنج‌شنبه ۱۷ شوال با این پارچه پوشیده شد تا قسمت‌های خراب کعبه که به طور موقت با چوب و لوح درست شده بود، دیده نشود. ابن علان درباره این واقعه رساله کوتاه «فتح الفتح فی معرفة ما سد به البیت من حصر و أعواد و ألوح» را نگاشت و به تفصیل، این مرحله را تشریح کرد.

در آخر شوال، فرستادگان حاکم مصر از قاهره به مکه رسیدند که همراه آنان جرکسی رضوان (امیر رضوان) نماینده والی مصر محمد پاشا برای تعمیر مسجدالحرام و کعبه بود. در همین ایام، حاکم مکه شریف مسعود بازسازی آن مکان مقدس را به نماینده حاکم مصر واگذار کرد. در اواخر ذی‌قعدة، محموله‌ای از طرف پاشای مصر به مکه رسید تا بتواند آنجا را بازسازی کنند. پس از این بود که بازسازی مسجدالحرام و کعبه آغاز شد. ابن علان مکی که خود از بزرگان مکه و از نزدیک شاهد این بازسازی بود، اتفاقات هر روز این بازسازی را نگاشته است:

۱۴ ربیع‌الثانی ۱۰۴۰: آغاز شفته‌ریزی برای پایه‌گذاری دیوارهای فرو ریخته؛ ابن علان در این مرحله و در باب آداب عمارت و بازسازی، کتابی با نام «فتح القدیر فی

بیان الاعمال التي يحتاج اليها من جعل له الملك علي البيت ولاية التعمير» را نگاشت که مورد استقبال عالمان قرار گرفت و بارها نسخه برداری شد.

سه شنبه، ۲۱ ربیع الثانی: رسیدن ابن سويدان، نایب سلطان عثمانی جهت نظارت بر بازسازی بیت الله الحرام؛ عده‌ای وی را همراهی کردند. نیز مقداری تجهیزات بازسازی همراه او ارسال شده بود.

یکشنبه، ۲۶ ربیع الثانی: ورود سید محمد بن محمود انقوری حنفی، قاضی مدینه و ناظر عمارت کعبه به مکه.

جمادی الاولی:

۱. کارگران سنگهای ساقط شده کعبه را در روبروی رکن عراقی و دیوار غربی مقام حنفی جمع آوری کردند. به دستور رییس سنگ تراشان، همه قطعه سنگها جمع آوری شد تا در تجدید بنای کعبه، به کار گرفته شود.

۲. سید محمد انقوری حنفی و رضوان جرکسی و افندی حسین متولی زاده و شیخ حرم شمس الدین عتاقی و مصطفی آغا والی ولایت جده، قندیل های جدید کعبه را از شریف مکه تحویل گرفتند. ۱۹ قندیل از طلا و ۳۳ تایی آن از نقره بود که شیخ حرم مکه همه آنها را به دیوان شریف تحویل داد.

در همین روز، به سرپرست بازسازی کعبه تاکید شد که به هیچ عنوان، به دیواری که حجرا الأسود در آن قرار دارد، تعرض نشود؛ زیرا به دلیل دربرگرفتن حجرا الأسود، تصمیم گرفته شد همه دیوارها به جز این دیوار، بازسازی شود. مولف در این باره اثر «تلخیص ایضاح بدیع المعانی فی بیان منع هدم جدار الکعبه الیمانی» را نگاشت. پس از تالیف این اثر، افندی حسین و سید محمد انقوری و شیخ حرم آن را دیدند و تصدیق کردند که: «همین حق است و نظر ما هم همین است.»

مولف تا پایان بازسازی، روزانه گزارش های خود را درج کرده که علاقه مندان می توانند به اصل کتاب مراجعه کنند.

آثار دیگر درباره بازسازی مکه در سال ۱۰۴۰ق.

۱. الزلف و القربی فی تعمیر ما سقط من الکعبة، چاپی.

تاج‌الدین بن احمد بن امین‌الدین بن عبدالعال حنفی مصری (م. حدود ۱۰۴۰ق.) رساله‌ای کوتاه با نام «الزلفی والقربی فی تعمیر ما سقط من الکعبة» نگاشت. نام دیگر این رساله کوتاه «الزلف والقربة فی تعمیر ما سقط من الکعبة» ضبط شده است. (لقاء العشر، ج ۱۶، ش ۲۵، ص ۴) سبب تألیف این اثر، پاسخ به این پرسشها بود: آیا تجدید بنای کعبه فوری است؟ از چه مالی می‌توان در بازسازی کعبه استفاده کرد و آیا واجب است که آن مال خالی از شبهه باشد؟ و در مجموع از چه مالی حلال‌تر است که برای تعمیر و بازسازی کعبه استفاده شود.

با مراجعه به این کتاب معلوم شد، این رساله کوتاه سه صفحه‌ای، شامل هیچ گزارش تاریخی‌ای نیست که معلوم سازد این بازسازی چگونه انجام شده است و در واقع، جواب مسائل فقهی پیرامون این واقعه تاریخی است. این رساله کوتاه سه صفحه‌ای توسط یوسف بن محمد صبیحی تصحیح و در مجموعه «لقاء العشر بالمسجد الحرام»، ج ۱۶، شماره ۲۱۵، به چاپ رسیده است.

۲. رساله فی بناء الکعبة، مفقود

از خالد بن احمد بن محمد جعفری مکی مالکی (م. ۱۰۴۳ق.)

۳. الاشارات القدسیة المفهومة من هدم الکعبة العلیة، چاپی

اثر محمد غرس‌اللدین انصاری مدنی (م. ۱۰۵۷)، امام و خطیب حرم نبوی این رساله را نگاشته که با تحقیق فاطمه زینی توسط مکتبه زهراء الشرق در قاهره به سال ۲۰۰۹ به چاپ رسید.

۴. الدرّة المنیفة فی تاریخ الکعبة الشریفة، مفقود

از خلیفه بن ابی‌الفرج زمزمی بیضاوی مکی (م. ۱۰۶۳ق.)

۵. إسعاد آل عثمان المكرم ببناء بيت الله المحرم، چاپی.

از حسن بن عمار شرنبلالی (م. ۱۰۶۹ق.)، در احکام بنای کعبه و مسجدالحرام که با تحقیق سلیمان آل کمال توسط جامعه ام القرى مکه به سال ۲۰۰۳ به چاپ رسیده است.

۶. الأقوال المعلمة في وقوع الكعبة المعظمة، مفقود

اثر علی بن عبدالقادر بن محمد طبری مکی (م. ۱۰۷۰ق.) امام جماعت مقام شافعی مسجدالحرام؛ او در این باره رساله «تحفة الكرام بأخبار عمارة السقف و الباب من البيت الحرام» را نیز نگاشت.

۷. در النظم في وقوع أركان البيت المعظم، مفقود

قصیده‌ای از ابراهیم بن یوسف مهتار رومی مکی (م. ۱۰۷۱ق.) هر چند اصل آن از بین رفته اما ابن معصوم این قصیده را در آثارش آورده است.

۸. تهنئة أهل الإسلام بتجدید بيت الله الحرام، چاپی.

از ابراهیم بن محمد بن عیسی میمونی (م. ۱۰۷۹ق.) که با تحقیق مرکز البحوث بمکتبه نزار الباز تحقیق و توسط همان مرکز در ۱۹۹۸ در مکه به چاپ رسیده است.

۹. مفرحة الانام في تأسيس بيت الله الحرام، چاپی.

اثر میرزا زین العابدین کاشانی از علمای قرن یازدهم؛ وی که از عالمان شیعه مقیم مکه بوده و در هنگام سیل و بازسازی در آنجا حضور داشته، این اثر را به دو زبان فارسی و عربی نگاشته است. استاد رسول جعفریان که نسخه فارسی این اثر را تصحیح و در میقات حج، شماره ۵ به چاپ رسانده، مولف را از شاگردان ملا محمدامین استرآبادی، بنیان‌گذار تفکر نوین اخباری و صاحب فوائد المدنیة دانسته و در توصیف شخصیت و اثر وی می‌نویسد:

وی از عالمان مقیم مکه بوده و در همین شهر نیز به دست سنیان متعصب به شهادت رسیده است. شهادت وی دلایل خاصی داشته؛ همانطوری که در مقاله ما، در شماره ۴ مجله میقات صص ۱۱۶-۱۱۹ آمده: درباره روز عرفه میان شیعه و سنی اختلاف نظر پیش آمده و به دلیل عدم تبعیت شیعیان از سنیان، افراتیون سنی دست به شهادت زائران شیعی می‌زده‌اند. میرزا زین العابدین، به تصریح عبدالحی رضوی، به همین دلیل به شهادت رسیده است.

آنچه در اینجا آمده؛ رساله کوتاه اما با ارزشی است که او طی یک ماجرای جالب درباره بنای کعبه و برخی اماکن مکه مکرمه نگاشته است. به نوشته مؤلف در ظهر روز چهارشنبه ۱۹ ماه شعبان ۱۰۳۹ سیل عظیمی در مکه آمده و آب زیادی به داخل مسجد وارد شده است؛ به دنبال آن تعداد زیادی از مردم - که به نوشته او حدود ۴۴۲ نفر می شدند - در آن سیل از بین رفتند که یک معلم با سی دانش آموز او که در مسجد مشغول درس بودند، جزو آنان بود. مؤلف در روز پنجشنبه بیستم ماه شعبان وارد مسجد شده که هیچ طواف کننده‌ای در آن نبوده است او خود در داخل آب طواف کرده و نماز طواف را - اجباراً - بالای منبر خوانده است.

مؤلف ادامه این گزارش را درباره تخریب کعبه و بنای مجدد آن، به دقت هرچه تمامتر آورده و به دنبال آن، پیرامون برخی اماکن مکه مکرمه نیز سخن گفته است. رساله حاضر نشانگر افتخار بزرگی برای شیعه در بنای ساختمان کعبه مکرمه می باشد. افتخاری که مؤلف را وادار کرده تا این رساله را نگاشته و مؤمنان را خشنود سازد. نام رساله از همین احساس، برخاسته است.

مقیات

نسخه‌ای از این رساله، به شماره ۸۶، در کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران (که فعلاً به کتابخانه مرکزی منتقل شده) تحت عنوان «تاریخ کعبه» موجود است. گزارش عربی آن نیز در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود می باشد که در جلد ۱۲، ص ۷۰ شناسانده شده است.

به نوشته آقا بزرگ فتح الله بن مسیح الله، کتابی با عنوان ابنة الكعبة نوشته که ترجمه عربی رساله مذکور را در آن درج کرده است. همینطور در جنة النعیم ص ۲۹۳ نیز بخشی از آن نقل شده است.

بخش عمده رساله مذکور را صاحب «فرائد الفوائد فی احوال المدارس و المساجد» در کتاب خود (صص ۱۱۵-۱۰۱ و ۱۴۳-۱۳۹) درج کرده است. علاوه بر آن، سید اسماعیل بن نجف حسینی مرندی بخش عمده متن گزارش زین العابدین را بدون آن که از وی نامی به میان آورد، به علاوه یک نقشه و چند نکته کوچک نوشته است. او خود گزارشی نیز از مدینه در سال ۱۲۵۵ نگاشته و مجموعه اینها را در نسخه‌ای - که رساله‌های دیگری نیز از وی در آن آمده، گردآوری کرده است.

باید این نکته را یادآور شد که گزارش فارسی آن، با آنچه مرندی و صاحب فوائدالفرائد آورده‌اند تفاوت‌هایی دارد که گویی دو تحریر است. به علاوه متن فارسی و عربی آن تفاوت‌هایی با یکدیگر داشته و مطالبی از آن در یکی هست و در دیگری نیست (مقیات حج، ش ۵، پاییز ۱۳۷۲، ص ۹۵-۱۱۵).

این اثر به زبان عربی، با نام «مفرحة الانام في تأسيس بيت الله الحرام» با تحقیق عمار عبودی نصار و حیدر لفته مال الله، توسط مشعر، در سال ۱۳۸۶ منتشر شد.

نکته حائز اهمیت آن که، گزارش زین العابدین کاشانی از عالمان شیعه مقیم مکه با گزارش ابن علان، عالم بزرگ اهل سنت مقیم مکه، تفاوت‌هایی دارد که عمده آن، درباره موسس و بانی بازسازی است. در گزارش زین العابدین بر نقش وی تاکید شده اما در گزارش ابن علان بر نقش خویش و دیگر عالمان اهل سنت مکه و نیز نقش خلافت عثمانی در بازسازی آن مکان مقدس، تاکید شده است. همچنین در گزارش ابن علان، اثری از نام زین العابدین کاشانی در جریان بازسازی، به چشم نمی‌خورد. البته در این که زین العابدین کاشانی در آن زمان در مکه حضور داشته، تردیدی نیست لکن نقش وی در آثار ابن علان، انعکاسی نداشته است.

نتیجه گیری

ابن علان مکی یکی از مولفان پرکار قرن ۱۱ هجری است که بیش از ۱۸۰ اثر در زمینه‌های گوناگون علوم اسلامی نگاشت که سی و سه اثر از آنها، درباره مکه و مدینه است. بنابر این پژوهش و در یک جامعه آماری در مجموع ۳۳ اثر با موضوع حرمین شریفین دارد. (جدول شماره ۱) همچنین در یک جامعه آماری دیگر درباره وضعیت آثار ابن علان درباره مکه و مدینه، ۱۰ اثر مفقود، ۱۹ اثر خطی و تنها ۴ اثر به چاپ رسیده است. بدیهی است، تحقیق و چاپ آثار خطی این عالم بزرگ اهل سنت، شناخت ما از مکه و مدینه قرن ۱۱ هجری را بیشتر خواهد کرد. (نمودار شماره ۱) نیز در یک جامعه آماری دیگر مشخص شد، ۲۸ اثر درباره مکه، ۴ اثر درباره مدینه و یک اثر درباره منازل بین مکه و مدینه است.

(نمودار شماره ۲) با توجه به حضور همیشگی او در مکه و تدریس و تحقیق در جوار مسجدالحرام، آثار او درباره مکه، با یک نسبت زیاد، در صدر قرار دارد. در یک جامعه آماری دیگر، درباره ۲۸ اثری که با محوریت مکه نوشته، ۱۲ اثر درباره بازسازی مکه پس از سیل معروف سال ۱۰۴۰ق، ۸ کتاب درباره اماکن مکه و ۸ اثر درباره مسجدالحرام است (نمودار شماره ۳) که با توجه به این آمار، تنها مولفی است که این حجم را درباره بازسازی مسجدالحرام پس از سیل نوشته است و می تواند منبع بسیار مهمی درباره این رویداد باشد.

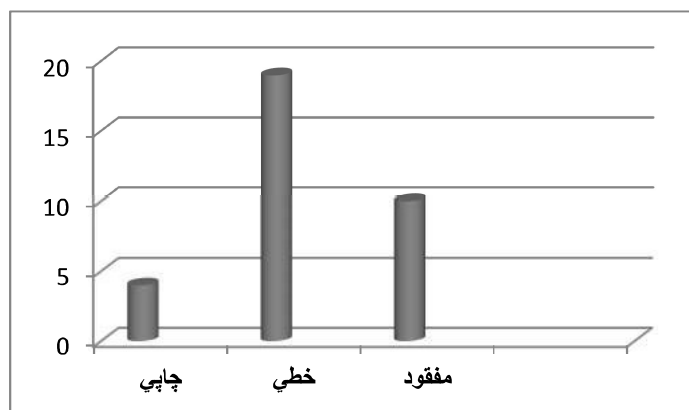
جدول آماری آثار ابن علان مکی درباره حرمین شریفین

جدول شماره ۱: آثار ابن علان درباره حرمین شریفین

ر	عنوان اثر	موضوع	وضعیت
۱.	إتحاف الضیف بفضائل مسجد الخیف	مسجد خیف (مکه)	مفقود
۲.	أسني المواهب و أهني الفتوح بعمارة المقام الإبراهيمي و باب بيت الله و سقفه و السطوح	بازسازی مسجدالحرام	خطی
۳.	إعلام الأصاغر و الأكابر عمّا بالحرم المكي من المساجد و المآثر	مسجدالحرام و اماکن مکه	مفقود
۴.	إعلام سائر الأنام بقصة السيل الذي سقط منه بيت الله الحرام و ما يتبع ذلك من عمارة و إشارة و حکم و أحكام	بازسازی مسجدالحرام	خطی
۵.	الأقوال المعرفة في الأعمال المطلوبة بعرفة	عرفات؛ دعای عرفه	خطی
۶.	الإنباء العميم ببناء البيت الحرام الفخيم	بازسازی مسجدالحرام	چاپی
۷.	أنباء المؤيد الجليل مراد، ببناء بيت الوهاب الجواد	بازسازی مسجدالحرام	چاپی
۸.	إيضاح تلخيص بديع المعاني في بيان منع هدم جدار الكعبة البياني	بازسازی مسجدالحرام	خطی
۹.	البيان عن توجيه فرضية عمارة البيت الشريف لسلطان الإسلام و الأيمان	بازسازی مسجدالحرام	خطی
۱۰.	تنبيه ذوی النهی و الحجر علی فضائل و أعمال الحجر	حجر الاسود	خطی
۱۱.	جزء يتعلق بعرفات	عرفات	خطی

خطي	حدود حرم	جلاء الأبصار في بيان الحرم بحدوده	١٢.
چاپي	مسجد قبا (مدينه)	حسن النبا في فضل قبا	١٣.
خطي	دار ابي الارقم (مكة)	الخيزران في فضل وتاريخ دار الخيزران	١٤.
خطي	زمزم	درر القلائد فيما يتعلق بزمزم وسقاية العباس من الفوائد	١٥.
خطي	بازسازی مسجد الحرام	رفع الأيدي إلى المنعم الوهاب في أن يمنع غرة الكعبة الغراء كشف الحجاب	١٦.
مفقود	زيارت پیامبر ﷺ	روضة الصفا في آداب زيارة المصطفى	١٧.
مفقود	مسجد قبا (مدينه)	زهر الربا في فضل مسجد قبا	١٨.
مفقود	مولد الرسول ﷺ	طيب المورد في تاريخ محل المولد	١٩.
خطي	حجر الاسود	العلم المفرد في فضل الحجر الأسود	٢٠.
خطي	بازسازی مسجد الحرام	فتح القدير في الأعمال التي يحتاج إليها من جعل له المل على البيت ولاية التعمير	٢١.
مفقود	بازسازی مسجد الحرام	فتح الكريم الفتح في حكم ما سد به البيت من حصر وأعواد وألوح	٢٢.
مفقود	مكة - فضائل	فضائل مكة المكرمة	٢٣.
خطي		قرة العين في حديث استمتعوا من هذا البيت فقد هدم مرتين	٢٤.
خطي	منازل بين راه مكة و مدينه	قصيدة في ذكر المنازل من مكة إلى المدينة	٢٥.
خطي	بازسازی مسجد الحرام	القول الحق والنقل الصريح بجواز أن يقرأ بحوف الكعبة الحديث الصحيح	٢٦.
مفقود	مسجد الحرام	كتاب في باب الكعبة	٢٧.
مفقود	زيارت پیامبر ﷺ	المرد المبكي في رد الصارم المنكي	٢٨.
مفقود	زمزم	المنهج الأقوم في الكلام على حديث ماء زمزم يا نهج الأقوم في الكلام على حديث ماء زمزم	٢٩.
خطي	مولد الرسول ﷺ	مورد الصفا في مولد المصطفى	٣٠.
چاپي	بازسازی مسجد الحرام	نشر ألوية التشريف بالإعلام والتعريف بمن له ولاية عمارة ما سقط من البيت الشريف	٣١.
خطي	خانه خديجه ﷺ	النفحات الأريجية في متعلقات بيت أم المؤمنين خديجة	٣٢.
خطي	دار ابي الارقم	الوشى المرقم في فضل دار الأرقم	٣٣.

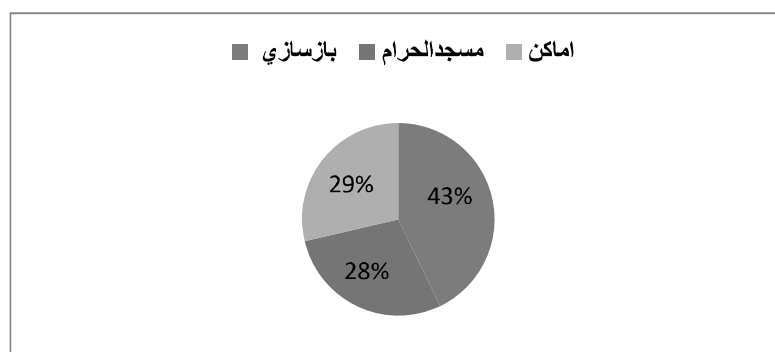
نمودار ۱: وضعیت آثار ابن علان (مفقود، خطی و چاپی)

نمودار ۲: آثار ابن علان به نسبت موضوعات کلی حرمین شریفین

نمودار ۳: آثار ابن علان به نسبت موضوعات مکه

منابع

١. ابن علان مكى، (بى تا)، الفتوحات الربانية على الأذكار النواوية چاپ اول، تحقيق جمعية النشر والتأليف الأزهرية، بيروت، دار إحياء التراث العربى.
٢. ابن علان مكى، محمدعلى (١٤٢٨ق./٢٠٠٧م). انباء المؤيد الجليل مراد ببناء بيت الوهاب الجواد، چاپ اول، تحقيق خالد الخالدى، رياض، الجمعية التاريخية السعودية.
٣. ابن الوزير، عبدالله بن على، طبق الحلوى و صحائف المن والسلوى (١٤٠٥ق./١٩٨٥)، چاپ اول، تحقيق محمد عبدالرحيم حازم، بيروت، دارالمسيرة.
٤. اسدى مكى، احمد، إخبار الكرام بأخبار المسجد الحرام (١٩٧٦م)، تحقيق حافظ غلام مصطفى، بنارس هند، الجامعة السلفية، ١٩٧٦م.
٥. باعلوى، محمد بن ابى بكر، (١٤٢٤ق./٢٠٠٣)، عقد الجواهر والدرر فى أخبار القرن الحادى عشر، چاپ اول، تحقيق ابراهيم المقحفى، صنعاء، مكتبة الإرشاد.
٦. حسنى، عبدالحى، (١٤٢٠ق./١٩٩٩)، نزهة الخواطر و بهجة المسامع و النواظر، چاپ اول، بيروت، دار ابن حزم.
٧. حموى، محمدامين، (بى تا)، خلاصة الأثر فى أعيان القرن الحادى عشر، چاپ اول، بيروت، دارصادر.
٨. سخاوى، محمد بن عبدالرحمن، (بى تا)، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، چاپ اول، بيروت، دارالكتاب الاسلامى.
٩. غازى مكى، عبدالله، (١٤٣٥ق./٢٠١٤)، نظم الدرر فى اختصار نشر النور و الزهر فى تراجم أفاضل أهل مكة من القرن العاشر إلى القرن الرابع عشر، چاپ اول، تحقيق عبدالملك بن دهيش، مكة، المكتبة الاسدية.
١٠. هاشمى، ابراهيم بن منصور، (١٤٣٧ق.)، العلامة ابن علان المكى حياته و آثاره و جهوده فى خدمة البلد الحرام، مغرب، دار الحديث الكتانية.